

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ
ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ «ԿՐԱՍՏԱՆԻ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄ ՔԱՐԹԼԻԻ ԵՎ ԿԱԽԵԹԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ***

ԳՈՀԱՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

**Բանալի բառեր՝ Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթական
թագավորություն, Հերակլ II, Սյրեպան Բուռնաշև,
վրացիներ, հայեր, ռուսական աղբյուրներ:**

XVIII դ. երկրորդ կեսին Վրաստանը շարունակում էր
բաժանված մնալ մեծ ու փոքր վարչաքաղաքական
միավորների՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ և
Իմերեթական թագավորությունների, ինչպես նաև երեք
ինքնուրույն ու ինքնիշխան իշխանությունների (Գուրիա,
Մեգրելիա կամ Օդիշի և Սվանեթ): 1780-ական
թվականներին Այսրկովկասի պայմանության
առանձնահատկությունը պայմանավորված էր
տարածաշրջանում քաղաքական նոր իրավիճակի ի
հայտ գալով՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ
թագավորության նկատմամբ ռուսական
հովանավորության հաստատմամբ:

Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության
համար XVIII դ. 80-ական թվականները
պայմանագիտության մեջ բնութագրվում են որպես
Կովկասում ռուսական իշխանության հաստատման
ժամանակաշրջան: Նշված շրջանում Ռուսական

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.10.2020: Գրախոսվել է 23.10.2020:

կայսրության արտաքին քաղաքականության կովկասյան (տվյալ դեպքում՝ այսրկովկասյան) ուղղությունը ռազմական գործողություններից ոչ պակաս լարված ու պատասխանատու պայմաններ էր խոստանում: Այդ պատճառով էլ Այսրկովկասում ռուսական ներկայացուցիչ Ստեպան Բուռնաշևի լիազորություններն անհամեմատ մեծ էին, ինչի մասին վկայում է ռուսական քարծրաստիճան ղեկավարության հետ նրա գաղտնի նամակագրությունը:

Նախաբան

Դեռևս 1783 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Ստ. Բուռնաշևը վրացական երկու արքունիքներում իշխան Գ. Պոտյոմկինի լիազոր-ներկայացուցիչ՝ «կոմիսիոներ» էր նշանակվել: Հենց այդ ընթացքում նրան գաղտնի հանձնարարվում է Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության և Իմերեթի անվտանգության հարցերի ապահովության նկատառումով կազմել դրանց նկարագրությունը¹⁰⁸:

Ի տարբերություն «Պարսկաստանում ադրեբեյժանական նահանգների նկարագրություն» երկի, Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության XVIII դ. երկրորդ կեսի պատմությանը նվիրված աշխատությունում Ստ. Բուռնաշևը բացի քաղաքական իրադարձություններից ներկայացնում է Արևելավրացական թագավորության ազգագրական պատկերը, սոցիալական կազմը, տնտեսական դրությունը, պետական կարգը, զինված ուժերի վիճակը:

¹ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г. 1901: 1.

Հատուկ ուշադրության է արժանանում Իմերեթի թագավորության նշված ժամանակաշրջանի պատմությունը՝ այդ հարցին առանձին ենթաբաժին նվիրելով¹⁰⁹:

Արևելյան Վրաստանի էթնո-դավանական պատկերը

XVIII դ. երկրորդ կեսի Արևելյան Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերի վերաբերյալ տվյալներ են պահպանվել վրաց հեղինակների (անանուն) «վիճակագրություններում», որտեղ տեղեկություններ կան նաև հայկական բնակչության մասին: Դրանցից է Հերակլ II թագավորի կարգադրությամբ 1770 թ. ապրիլի 5-ին կազմված՝ Քարթլիի և Կախեթի բնակչության վիճակագրությունը: Յուրաքանչյուր Արևելյան Վրաստանի ազգաբնակչության ընդհանուր քանակը (ըստ ծխերի) ներկայացված է ըստ երկրամասերի և քաղաքների: Համաձայն աղբյուրի՝ Արևելյան Վրաստանի էթնո-քաղաքական պատկերը հետևյալ տեսքն ուներ.

«Տփղիս քաղաքը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, հայեր, կաթոլիկներ (ֆրանկներ) և մահմեդականներ՝ 4000 ծուխ:

Քաղաք Գորին: Ուղղափառ վրացիներ, կաթոլիկներ (ֆրանկներ) և հայեր՝ 500 ծուխ:

Ծիլկանի քաղաքը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, հայեր և հրեաներ, խիզանների¹¹⁰ հետ միասին՝ 700 ծուխ:

Քաղաք Սուրամը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, հայեր և հրեաներ՝ 200 ծուխ:

² Տե՛ս Бурнашев 1793: 32-38.

³ Այսինքն՝ դրսեկ գյուղացիներ:

Կախերթում՝ քաղաք Թելավը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ և հայեր, խիզաններով ու Թելավի ծայրին [գտնվող] գյուղերով՝ 740 ծուխ:

Քիզիղումն է քաղաք Սղնախը (Սիղնաղի): Այստեղ բնակվում են հայեր՝ 100 ծուխ:

Արագվիի վրա է փոքր քաղաք Անանուրը: Այստեղ բնակվում են [ուղղափառ] վրացիներ և հայեր՝ 100 ծուխ:

Քսանիի վրա է փոքր քաղաք Ախալգորին: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ և հայեր՝ 140 ծուխ:

...Քարթլիում [այլ և այլ տեղերում] կան 500 ծուխ հայեր:

Բորչալուն և Փամբակի ձորը մի ամբողջական խանություն է: Այստեղի բնակիչները ցիրուցան են եղել այլ վայրերում (թեմերում) և այժմ [այստեղ] կա 2560 [ծուխ] հայ:

Ղազախը մի ամբողջական խանություն է և այստեղի բնակիչներից շատերը ցիրուցան են եղել ուրիշ երկրներում. և այժմ Ղազախում մահմեդականները 3000 են և հայերը 1200 [ծուխ]:

Շամշադինը մի ամբողջական խանություն է: Այստեղ ապրում են մահմեդականներ 2200, հայեր ևս կան՝ 1200 [ծուխ]...:

Կախերթում կան ուղղափառ քրիստոնյաներ, խիզաններով՝ 700 ծուխ, Կախերթի հայերն են 450 ծուխ, Կախերթի մահմեդականները՝ 1000 ծուխ:

Կախերթում... կան քրիստոնյա ուղղափառ [վրացիներ], հայեր և մահմեդականներ՝ 10,000 ծուխ»¹¹:

Նշենք, որ 1770-ական թվականներին Արևելյան Վրաստան այցելած ակադեմիկոս Յոհան

⁴ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1955, 156-157:

Գյուղենշտեդտը փաստում էր, որ Թիֆլիսի քաղաքային բնակչության կեսից ավելին հայեր էին, իսկ մյուս մասը՝ վրացիներ ու թաթարներ:¹¹² Հետաքրքրական են Կախեթին վերաբերվող ժողովրդագրական տվյալները: Այսպես, Յ. Գյուղենշտեդտի հաղորդմամբ՝ Կախեթի բնակչության «ամենաքիչը երեք քառորդը հույն քրիստոնյա վրացիներ էին, մնացածը հիմնականում՝ հայեր, մասամբ էլ՝ հրեաներ»¹¹³:

Ըստ Ալ. Երիցյանցի՝ Վրաստանի 1821 թ. վիճակագրության տվյալներով Գանձակից մինչև Իմերեթի սահմանը 6 քաղաքներում և 975 գյուղերում բնակվում էին 34 հազար տուն քրիստոնյաներ¹¹⁴: Ավելին, վերոնշյալ տարածքներում հայերը կազմում էին քրիստոնյա բնակչության ավելի քան մեկ երրորդ մասը, իսկ վրացիները՝ «պակաս քան երկու երրորդ մասը»¹¹⁵:

Այս ամենն ընդհանրացնելով՝ հետազոտող Վ. Մարտիրոսյանը հանգում է այն մտքին, որ 1770 թ. ապրիլին կազմված ցուցակում նշված՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության քաղաքային բնակչության 70 %-ը հայեր էին, որը կազմում է 4500 ծխից ավելի քաղաքային հայ բնակչություն¹¹⁶: Վերլուծելով փաստական և վիճակագրական բոլոր տվյալները՝ հեղինակն ամփոփում է՝ նշելով, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Արևելյան Վրաստանում (առանց Արևմտյան Վրաստանի և Արևելյան Հայաստանի Ղազախ-Շամշադին, Փամբակ,

¹¹² Гюльденштедт 1809: 184.

¹¹³ Гюльденштедт 1809: 189.

¹¹⁴ Երիցյանց 1894, 139:

¹¹⁵ Նույն տեղում, 140:

¹¹⁶ Մարտիրոսյան, 2001, 165:

Տաշիր, Աշոցք գավառների հայության) բնակվում էին 27000-28000 հայեր, որը կազմում է Վրաստանի ողջ բնակչության 10 %-ը¹⁰:

Այսպիսով, Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը ԺԸ դարի երկրորդ կեսին իր էթնոքաղաքական կազմով իզուր չէր կոչվում «կովկասյան պետություն»¹¹:

Վերջապես Արևելյան Վրաստանի էթնոքաղաքական պատկերը փոփոխվում էր Հերակլ Բ-ի բռնի տեղահանությունների արդյունքում, որը, ինչպես ճշտում է Ալ. Երիցյանցը, «իւր քանի մի արշաւանքների ժամանակ ընդդէմ Պարսից, աշխատում էր անտէր ու անտիրական Հայաստանի բնակիչներին բռնի և գերութեամբ բերել և բնակեցնել իւր երկիրներում: Այդ միջոցներով էր անելանում այժմեան Հաւաքար թաղի հայ բնակութիւնը: Այսպէս ահա 1780 թուին գերի բերուեցան Թիֆլիս Շամախույ և Գանձակի կողմի հայք, Շամքորու հայք և այլն: Հետևեալ 1781 թուին փախչելով Շուշուայ Իբրահիմ խանի բռնութիւնից, գաղթում են Վրաստան Չարաբերդի մելիք Ադամը և Իգիրմիդօրթի մելիք Յովսէփը իրեանց ժողովուրդով, որ քանի մի հազար հոգուց էր բաղկացած: Սակայն երկիրը բազմամարդացնելու՝ այդ արհեստական միջոցները շատ սակաւ օգնեցին Հերակլի թագաւորութեանը, որ ամէն օր վտանգների էր ենթարկւում»¹²:

Ստ. Բուռնաշևը անդրադառնում է Արևելյան Վրաստանի ժողովուրդների հոգևոր-դավանական

¹⁰ Նույն տեղում, 165, 167:

¹¹ Allen 1932: 204.

¹² Երիցեան 1879, 15-16:

բնութագրին: Աշխատության «Ժամերգություն» բաժնում նա նշում է, որ վրացիները «հունական» դավանանքի էին, բայց «բարեպաշտությունը եկեղեցում մեծ չէ, սակայն արտաքուստ ջանասիրաբար աստվածապախություն է ցուցադրվում, [իսկ] պահքերի պահպանումը անչափ շատ է»¹²⁰: Ըստ XVIII դարի երկրորդ կեսի գերմանացի ուղեգիր Յ. Գյուլդենշտեդտի՝ վրացիները Թիֆլիսում ունեին 12, իսկ հարակից տարածքներում՝ 8 եկեղեցի¹²¹:

Խոսելով հայերի մասին՝ Ստ. Բուռնաշևը գրում է, որ նրանք «հետևում են *գրիգորյանական* ուսմունքին, իրենց եկեղեցիները պահում են մաքրության մեջ և [դրանք] բավական զարդարված [շինություններ] են: [Բացի այդ] *Թիֆլիսում* մինչև 30 ընտանիք *հայ կաթողիկներ կան*, որոնք ունեն *Հռոմից* ուղարկվող իրենց [հոգևոր] հայրերը: Այս հայրերը կատարում են բուժականների պարտականություններ և միշտ հանդիսանում են թագավորների մերձավոր բժիշկները»¹²²:

Ըստ Յ. Գյուլդենշտեդտի՝ թիֆլիսահայերի շրջանում «շուրջ 400 հռոմեական դավանանքի» հետևորդներ կային, որոնք իրենց քարոզիչներն ունեին և մեկ մատուռ:¹²³

Ինչ վերաբերվում է հույներին, ապա Ստ. Բուռնաշևը նշում է, որ նրանք ևս ունեին իրենց եկեղեցիները, որոնք «հարուստ չէին»¹²⁴:

¹³ Бурнашев 1793а: 6.

¹⁴ Гюльденштедт 1809: 184.

¹⁵ Бурнашев 1793а: 7.

¹⁶ Гюльденштедт 1809: 184.

¹⁷ Бурнашев 1793а: 7.

Մահմեդական բնակչությանը արգելված չէ «իրենց հավատքը դավանել» և Թիֆլիսում նրանք ունեին երեք մզկիթ¹²⁵։ Ստ. Բուռնաշևի փոխանցմամբ՝ ռուսական զորքերի Վրաստանում գտնվելու ընթացքում մահմեդականներին «թույլատրված էր իրենց սովորության համաձայն մզկիթներում հավատացյալներին աղոթքի կանչել»¹²⁶։

Հարկ է հատուկ նշել, որ Վրաստանում ապրող ժողովուրդները բացի վրացերենից յուրաքանչյուրն օգտագործում էր իր լեզուն։ Այսպես, «հայերը խոսում էին հայերեն, թաթարները՝ թաթարերեն տարբեր բարբառներով, օսերը՝ լեռնական լեզուներով»։ Բացառություն էին կազմում հրեաները, որոնք օգտագործում էին վրացերենը, քանի որ «չէին ջանում սովորել սեփական լեզուն կամ էլ ընդհանրապես մոռացել են այն»¹²⁷։

Արևելյան Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը

XVIII դ. երկրորդ կեսին Արևելյան Վրաստանում ծաղկում էին արհեստներն ու առևտուրը։ Թիֆլիս, Գորի, Թելավ և Սիղնաղ քաղաքները մանր ապրանքային արտադրության, արհեստագործության կենտրոններ էին։ Նրանցից գլխավորը, անշուշտ, Թիֆլիսն էր։ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում՝ մայրաքաղաքում և այլուր բնակվող հայ արհեստավորները կազմում էին վրացական քաղաքների համաքարությունների հիմնական տարրը։ Թիֆլիսի հայ

¹⁸ Сту նաև Гюльденштедт 1809: 184.

¹⁹ Бурнашев 1793а: 7-8.

²⁰ Гюльденштедт 1809: 270.

ազգաբնակչությունը զբաղվում էր զինագործությամբ,
դարբնությամբ, ժամագործությամբ,
մետաքսագործությամբ, թամբագործությամբ,
ներկարարությամբ, ոսկերչությամբ,
արծաթագործությամբ, կաշեգործությամբ և այլն¹²⁸:

Ստ. Բուռնաշևը հատուկ ներկայացնում է վրացիներից, հայերից, հույներից, «մահմեդականներից և լեռնականներից» բաղկացած Արևելյան Վրաստանի բնակչության սոցիալական կազմը: Վրացիները բաղկացած էին ազնվականներից, հոգևորականներից և երկրագործներից, իսկ հայերն ու հույները՝ համապատասխանաբար ազնվականներից, վաճառականներից, արհեստավորներից, երկրագործներից և վաճառականներից, արհեստավորներից: Մահմեդական բնակչությունը կազմված էր վաճառականներից, արհեստավորներից ու երկրագործներից: «Լեռնական ժողովուրդները» զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ, սակայն նրանց մի մասը ռազմատենչ «գիշատիչ թափառականներ էին»:

Ստ. Բուռնաշևն անդրադառնում է նաև Արևելյան Վրաստանում առևտրի զարգացմանը. «Նրանք մեծածախ առևտուր են իրականացնում *լեռնական* ու *պարսիկ* հարևանների հետ, նրանց ձեռագործ ապրանքներով, այսինքն՝ պղնձի ամաններով, ներկված ու սպիտակ բամբակի կտորներով, ձիու թամբի զարդարանքներով, սրերով ու դաշույններով, երկաթյա մանր իրերով, շորերով, գլխարկներով ու կոշիկով: Նշված այս անհրաժեշտ իրերի հարցում գրեթե բոլոր

²¹ Մարտիրոսյան 1974, 20; Гюльденштедт 1809: 184-185.

կովկասյան ժողովուրդները և բոլոր հարևանները օգտվում են *Թիֆլիսի հայերի* աշխատասիրությունից»¹²⁹:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ նշված ժամանակահատվածում հայերի տնտեսական դրությունը Վրաստանում բարեկեցիկ էր: Դրան նպաստում էր վրաց թագավորների քաղաքականությունը, որի շնորհիվ հայերն աշխատում էին ամեն տեսակ արտոնություններով, հատկապես առևտրի ոլորտում¹³⁰:

Արևելյան Վրաստանի բնակիչների հոգեկերտվածքը

Ստ. Բուռնաշևն անդրադառնում է նաև Վրաստանում ապրող ժողովուրդների հոգեբանական կերպարին: Նրա խոսքերով՝ երկրի լեռնային դիրքը բնակիչներին դարձրել էր «ավելի խիստ»՝ նկատի ունենալով վրացիների մշտական շփումները հարևանների՝ «պարսիկների» հետ, որի «արդյունքում նրանք փոխառել են վերջիններիս սովորույթները»: Այնուհետև հեղինակը թույլ է տալիս իրեն գրել. «Թեև նրանցից շատերը բնատուր ընդունակություններ ունեն, սակայն իրենց երեխաների դաստիարակության և լուսավորության մասին հոգ չեն տանում, որի պատճառով էլ ստախոս, անկայուն ու շահամոլ [ժողովուրդ] են: Իրենց ավանդույթն ու կյանքը համարում են հրաշալի, նկատելի է բոլոր եվրոպական [երևույթների] նկատմամբ հակակրանքը, և իրենց ողջ աղքատությամբ հանդերձ՝ հիմարաբար հպարտ են»:

Կառավարման կարգն ու պետական եկամուտները

¹²⁹ Бурнашев 1793а: 6.

¹³⁰ Հմմտ. Тетвадзе, Тетвадзе 2008: 25.

Ստ. Բուռնաշև նկարագրելով Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության պետական ու կառավարման կարգը՝ նշում է, որ Վրաստանում կառավարման ձևը միապետությունն էր՝ թագավորի անսահմանափակ իշխանությամբ։ Վերջինս երկիրը ղեկավարում էր դիվանի կամ խորհրդի օգնությամբ, «որի [աշխատանքներին] մասնակցում էին նրա բոլոր երեխաները, կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները, *դիվան-բեկի* խորհրդի հաստատված անդամները և խոշոր ավատատերերը»։ Այնուհետև ավելացնում է, որ թեև Հերակլ II թագավորն ինքնիշխան էր, սակայն բոլոր որոշումները կայացնում էր դիվանի հետ խորհրդակցելով։ «[Նա] ունի նաև հատուկ նախարարներ՝ արտաքին գործերի, պետական եկամուտների, ռազմական հրամանատարության, որոնք [ինչպես նաև] բոլոր ձեռներեց մարդիկ [թագավորությունում] մշտապես *հայեր* են, քանզի *վրացական* իշխանական տները գոռոզաբար իրենց երեխաներին անգամ պարզ հաշվել չեն սովորեցնում», - գրում է հեղինակը։

Ստ. Բուռնաշևի պատմագրական երկը տեղեկություններ է հաղորդում նաև Արևելյան Վրաստանի պետական եկամուտներին մասին։ Այսպես, Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության հարկային եկամուտները «դրամական են, և հողագործներից, հողից ստացվող ապրանքներից, արծաթի, ոսկու և պղնձի հանքերից, մաքսային եկամուտներից, ջրի և ծխախոտի վարձակալությունից, *Գյանջա* (Գանձակ) ու *Երևան* քաղաքներից և հարևան խաներից ստացվող նվերներից [եկամուտները կազմում են] չորս հարյուր հազար ռուբլի ոսկով ու արծաթով»։

Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը որպես տարածաշրջանի ուժային կենտրոն

Քաղաքական պատմության իր շարադրանքը Ստ. Բուռնաշևը սկսում է Արևելյան Վրաստանի քաղաքական դրության նկարագրությամբ՝ այն բաժանելով նախքան ռուսական հովանավորության տակ անցնելը և դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածների: Ներկայացնելով վրացական երկու պետությունների՝ Քարթլիի և Կախեթի միավորման գործընթացը (1762 թ.), հեղինակը քաղաքական գնահատականներ է տալիս Հերակլ II թագավորի արտաքին քաղաքականության իրանական և օսմանյան ուղղություններին և հանգամանորեն վերլուծում հարևան իշխանությունների հետ նրա հարաբերությունները:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ գտնվելով Թիֆլիսում՝ Ստ. Բուռնաշևը կարողացել է մեծ ճշգրտությամբ հաղորդել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությանը, խաների փոխհարաբերություններին, ինչպես նաեւ տարածաշրջանի խոշոր պետությունների նկատմամբ նրանց քաղաքական դիրքորոշումներին վերաբերող մանրամասներ:

Հեղինակը վրաց թագավորի մասին գրում է. «[Հերակլը] զարմանալի գործունյա է. ամբողջ գիշերն արթուն՝ անձամբ զբաղվում է պետական գործերով, քիչ է քնում և ցերեկային ժամերին ընդունում է իշխող պարսից խաներից ու լեռնական ժողովուրդներից եկող դեսպաններին: Նա է կատարում իր հպատակների նկատմամբ դատը, անգամ ամենափոքր գժտությունների դեպքում: Նա քաջատեղյակ է քաղաքական [հարցերում] ասիական բարքերին, քանի որ երկար ժամանակ վայելել է Նադիր շահի

վստահությունը Հնդկաստանում նրա բոլոր արշավանքների ընթացքում: Նա ոչ մի բանի այդքան չի ձգտում, որքան իր ժողովրդին բարեփոխել եվրոպական ձևով»¹³¹:

Ստ. Բուռնաշևը վերլուծում է Հերակլ II-ի Կովկասում ունեցած քաղաքական դերակատարումը և ընդգծում, որ նա «հարևան պարսիկների համար սարսափ է դարձել»՝ իր տիրույթներին միացնելով Երևանի և Գանձակի խանությունները: Մյուս կողմից՝ Հերակլը «ջախջախիչ հաղթանակ էր տարել» ավարական խանի գլխավորությամբ Վրաստան արշաված լեռնականների նկատմամբ¹³²:

Լինելով Վրաստանում ծավալվող քաղաքական զարգացումների ականատեսն ու ակտիվ մասնակիցը, Ստ. Բուռնաշևը ներկայացնում է Հերակլ II-ի հարաբերությունները հարևան իշխանությունների ու ժողովուրդների հետ: Այսպես, պարզ է դառնում, որ Վրաց արքան լեռնական տիրակալներից «ոմանց ոռհիկի տեսքով հարկ էր տալիս, ոմանց իր մոտ [զինվորական] ծառայության էր կանչում և նրանց հետ *պարսիկների* դեմ պատերազմում»¹³³:

Լեռնականների մասին Ստ. Բուռնաշևը գրում է, որ այդ «ժողովուրդներից շատերը լինելով ոչ կախյալ, շատերը՝ առանց առաջնորդի են, իսկ ընդհանրապես՝ վայրենի և ուխտադրուժ՝ նրանք երբեք բաց չեն թողնում [վրացական] տարածքների ավերման [ինարավորությունը], թեև միշտ պարտություն են կրել

²⁴ Бурнашев 1793a: 16-17.

²⁵ Նույն տեղում, 20:

²⁶ Նույն տեղում:

[վրաց թագավորից]]¹³⁴: Դաղստանյան ժողովուրդների մասին նրա բնորոշումներն արտացոլում են ռուսական արտաքին քաղաքականության կոմկասյան ուղղության դիրքորոշումը: Բացի այդ, դաղստանյան ժողովուրդների մասին նկարագրությունները լույս են սփռում նրանց վրացական պետության հետ ունեցած հարաբերությունների վրա: Այսպես, պարզ է դառնում, որ Վրաստանի դաշտերն ու արոտավայրերը մեծապես տուժում էին լեռնականների պարբերական ասպատակություններից, քանի որ վերջիններս «երբեք բաց չեն թողնում տարածքների ավերման [հնարավորությունը]»: Ստ. Բուռնաշևը գրում է, որ վրաց թագավորները արժանի հակահարված էին տալիս լեռնականներին, իսկ նրանք «պարբերաբար ավազակային հարձակումներ են իրականացնում՝ ամայացնելով երկրագործական շրջանները»:

Լեռնականների վարքագիծն էին որդեգրում նաև Հերակլ թագավորից դժգոհ իշխանները, որոնք ապստամբում էին նրա դեմ, ապա թաքնվում Դաղստանում, «իսկ այնտեղից հավաքագրելով թափառականների՝ կեղեքում էին իրենց հայրենիքը»: Այնուհետև նշում է, որ նույն կերպ էր վարվել արքայազն Լևանը, «նույնպես դիմել էր գիշատիչների օգնությանը, և այժմ էլ կան տեղեկություններ *լեզգիների* հարձակումների մասին, փոքր [լեռնային] անցուղիներով, որոնց ճանապարհը իրենք *վրացիներն* են ցույց տվել: Անհրաժեշտ է, որպեսզի նրանք սեր ու

²⁷ Նույն տեղում, 20-21:

նվիրում դրսևորեն հայրենիքի նկատմամբ՝ նման չարագործություններն արմատախիլ անելու համար»¹³⁵:

Աղբյուրի քննությունից երևում է, որ Վրաստանի հետ «միշտ հաշտ են եղել» օսերն ու կաբարդացիները, որոնք Ստ. Բուռնաշևի վկայությամբ՝ «հիմա էլ թագավորի պահանջով գումարի դիմաց ծառայում են նրան պատերազմի դեպքում»¹³⁶: Կաբարդացիներն ու օսերը, նաև որոշ լեզգիական ցեղեր, որոնցից թագավորը որպես հավատարմության երաշխիք պատանդներ էր պահում, պատերազմի ժամանակ վարձու զինվորական ծառայություն էին իրականացնում նրա համար: Նրանք հիմնականում զինված էին հրացաններով, աստրճանակներով, գոտապարանով, վառողի համար նախատեսված ուսապարկով, դաշույնով ու թրով: Ինքը՝ թագավորը նույն կերպ է զինված: Իսկ ամենաաղքատ գյուղացիները զենք չունենալու պատճառով պատերազմ էին գնում միայն փայտե մահակներով: Հեղինակի խոսքերով՝ թագավորը չէր վստահում ու չէր զորակոչում իբրև լավագույն ռազմիկներ հայտնի մահմեդական *ղազախներին ու շամշադիլներին*, քանի որ Վրաստանի ռուսական հպատակության տակ անցնելու ժամանակներից նրանք ըմբոստացել էին:

Այսպես է աղբյուրը վերլուծում Հերակլ II-ի ու դադստանյան տիրակալների ուշագրավ փոխհարաբերությունները և տարածաշրջանային զարգացումների լույսի ներքո ցուցադրում քաղաքական ուժերի իրական դասավորությունը:

¹³⁵ Бурнашев 1793а: 21.

¹³⁶ Նույն տեղում, 22:

Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության և Իմերեթի հարաբերությունները

Վերլուծելով երկու վրացական թագավորությունների փոխհարաբերությունները՝ Ստ. Բուռնաշևը նշում է, որ թեև Իմերեթի թագավոր «լուսահոգի» Սողոմոնի և Հերակլ II-ի միջև մշտապես առկա էր «ընտանեկան թշնամանք», սակայն նրանք «առերես հաշտվել էին՝ միասին հավատքի սրբազնագույն հաղորդություն ընդունելով և մեկը մյուսին նշխարքներ մատուցելով»։ Դրանով հանդերձ, «ներքին տարածայնությունները մշտապես առկա են եղել, քանի որ ապաստան են տվել միմյանց դեմ ըմբոստացած ազնվականներին, [ընդամին] ընդհանուր թշնամիների՝ *մահմեդականների* դեմ օգնություն տրամադրելու հարցում միմյանց չէին մերժում», - գրում է հեղինակը¹³⁷։

Ամփոփում

Այսպիսով, Ստեպան Բուռնաշևի «Վրաստանի նկարագրությունը կամ Քարթլիի և Կախեթի թագավորության քաղաքական դրության նկարագրություն» աշխատությունը կարևոր գիտական նշանակություն ունի ինչպե՛ս Արևելյան Վրաստանի, այնպե՛ս էլ Հայաստանի, հայերի և Այսրկովկասի ժողովուրդների պատմության բազմաթիվ ու բազմատեսակ հիմնահարցերի լուսաբանման առումով¹³⁸։

Այդ պատմական երկը մնում է Արևելյան Վրաստանի ԺԸ դ. երկրորդ կեսի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, իրավական պատմության, ազգագրական

³⁰ Նույն տեղում, 24։

³¹ Հմմտ. Merkvikadze, Mkhitaryan 2017/2018: 151-154.

ու ժողովրդագրական պատկերի մասին կարևորագույն սկզբաղբյուրներից մեկը: Մյուս կողմից, Ստ. Բուռնաշևի աշխատությունը նշված ժամանակաշրջանի Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի, Դաղստանի և ողջ տարածաշրջանի ներքաղաքական զարգացումների պատմության այն յուրահատուկ սկզբնաղբյուրն է, որի տվյալները հաճախ եզակի են, ուստի անգնահատելի կարևորություն ունեն նաև հայագիտության համար:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

[14-16 էջեր]

Ամրոցները.

ՔԱՐԹԼԻՈՒՄ

1. Մայրաքաղաք *Թիֆլիսը* աշտարակներով աղյուսե պատով պարսպապատված և առանց խանդակ է, պաշտպանական առումով բավարար վիճակում չէ: Սակայն հրետանի թշնամիներից միայն թուրքերն ունեն, ուստի [քաղաքն] իր մարդաշատության հետևանքով անվտանգ է:
2. *Գորին* [գտնվում է] *Արագվիի Կուր* գետը թափվելու հատվածում ու թեև ամրացված է հին ձևով, սակայն իր [բնական] դիրքի շնորհիվ ոչ միայն տեղացի ժողովուրդների, այլև եվրոպացիների համար անառիկ է¹³⁹:

³² XVII դ. վերջին երեսնամյակում Կովկաս այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը նշում է, որ Գորին փոքրիկ քաղաք է՝ երկու լեռների արանքում, Կուր գետի ափին՝ բարձր բլրի ստորոտին, ուր կանգնած էր ամրոցը: Ըստ նրա՝ այն վերակառուցել էր քառասուն տարի առաջ իրանական զորքերի «գեներալ» Ռոստոմ խանը:

3. *Մցխեթը*¹⁴⁰ աշտարակներով ու պարիսպներով ամրացված վանք է, որտեղ հնուց ի վեր թագադրվում են *վրաց* արքաները: [Այն] գտնվում է *Կուրի* վրա՝ նրա մեջ *Արագվի* գետի թափվելու մասում:

4. *Անանուրը*¹⁴¹ հնացած ձևի ամրոց է, աշտարակներով [և գտնվում է] *Արագվի* գետի հովտում՝ *Ռուսաստանի* կողմից *Կովկասյան* լեռներով *Վրաստան* տանող ճանապարհին:

5. *Գորիսցիխեն* հին տիպի ամրոց է բավական հին աշտարակներով [և գտնվում է] *Թերեք* գետի վերին հոսանքում, *Կովկասյան* լեռների միջնամասում, որի հարևանությամբ մեր զորքերը *Ռուսաստանից* *Վրաստան* տանող ճանապարհը անցկացրին: [Ամրոցի բնական] դիրքը բավական ամուր է, և [ռազմական]

Շարդենը փաստում է նաև, որ ամրոցը թույլ էր պաշտպանված և նրա «հիմնական ուժը» տեղանքի մեջ էր: Այն տեղավորում էր ընդամենը 100 զինվոր: Քաղաքի տները, իջևանատունը կավից էին, բնակիչները՝ հարուստ վաճառականներ: Համաձայն ճանապարհորդի տպավորությունների՝ Գորիում կարելի էր գտնել կյանքի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ և շատ էժան (*Путешествие Шардена по Закавказью, в 1672-1673 гг.* 1902: 180).

³³ Մցխեթը Վրաստանի հոգևոր ու քաղաքական հնագույն կենտրոններից է, որտեղ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում թագադրվել են վրաց թագավորները և օժիվել են վրաց կաթողիկոսները: Այստեղ են իրենց վերջին հանգրվանը գտել վրաց տիրակալները, այդ թվում՝ Հերակլ II-ն (*Энциклопедический словарь* 1897: 258-259; *Кавказская война: истоки и начало, 1770-1820 год* 2002: 380).

³⁴ Անանուրը Արագվիի երիսթավների պաշտպանական ամուր հենակետն էր, որը կառուցվել է XVI-XVII դդ.: Այն ուներ ռազմա-քաղաքական կարևորագույն նշանակություն, քանի որ փակում էր Դարյայի լեռանցքը՝ հյուսիսից պաշտպանելով Այսրկովկասը անցանկալի ու թշնամական ներթափանցումներից (B. Цабаев 1971: 83-86):

գորագնդի հարձակման փորձի դեպքում հնարավոր է պաշտպանվել:

6. Իմերեթի և թուրքական սահմանի մոտ գտնվող ոչ մեծ քարաշեն ամրոց է *Սուրամը*: Իր փոքրության պատճառով մեծ կայազորի տեղակայումը հնարավոր չէ, և ուժեղ հարձակմանը չի կարող դիմակայել¹⁴²:

ԿԱՍԵԹՈՒՄ

1. Գլխավոր քաղաք *Թելավն* ամրացված չէ¹⁴³:

2. *Քիզիդում Սիղնախն*¹⁴⁴ ընդարձակ, քարե պարիսպներով ամրացված վայր է, որտեղ թշնամու հուժկու հարձակման ժամանակ ապաստանում են

³⁵ Սուրամը Գորիից երկու անգամ փոքր բնակատեղի էր, որից քիչ հեռու կառուցված էր մեծ, լավ ամրացված ամրոցը՝ շուրջ հարյուր հոգանոց զորանոցով (*Путешествие Шардена по Закавказью, в 1672-1673 гг.* 1902: 180).

³⁶ Թելավը Կախեթի գլխավոր քաղաքն էր, որտեղ երեք ամրոցներ կային և այն շրջապատված էր ամուր պարիսպներով: Ամրոցներից ամենաաչքի ընկնողն էր Բատոնիս-ցիխսեն կամ Պարոնի ամրոցը, որտեղ գտնվում էր թագավորի պալատը: Ամրոցի տարածքում էին գտնվում հայ վաճառականների առևտրային կրպակները, որտեղ վաճառում էին մետաքսից և բամբակից պատրաստված ցածրորակ կտորներ և «լեզգիների ապրանքներ» (*Гюльденштедт* 1809: 222).

³⁷ Ամուր պաշտպանական հնարավորությամբ ամրոց էր Քիզիդ (այլ կերպ՝ *Կիզիկի*) շրջանում, որը վտանգի պահին պատսպարում էր շրջակայքի բնակիչներին: Ըստ Յ. Գյուլդենշտեդտի՝ 1772 թ. Սիղնախում բնակվում էին 84 հայ իշխաններ, որոնց մեծ մասն ապրում էր ամրոցի պարիսպներից դուրս: Քաղաքը Թիֆլիսից ու Գորիից հեռու Վրաստանում ամենամեծն ու անհաղթահարելի էր: Համաձայն թագավորական զինվորական ցուցակի՝ Քիզիդի շրջանից կարող էր մարտի դաշտ դուրս գալ 3000 հեծյալ: Այս շրջանում աճում էին երկնագույն մանուշակներ, որից պատրաստում էին «անուշաբույր ջուր», իմա՝ օձանելիք (*Гюльденштедт* 1809: 200-201):

շրջակա բնակավայրերի բնակիչներն՝ իրենց ամբողջ ունեցվածքով և անասուններով: Ընդհանրապես, ողջ *Վրաստանում* վանքերն ու գրեթե բոլոր գյուղերը, որոնք հողաշեն են, ունեն քարե ամրոցներ, որտեղ [բնակիչները] պատսպարվում են [թշմանիների] հարձակումների ժամանակ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երիցյան Ա. 1879, Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրությունը, «Փորձ», N 10, Թիֆլիս, էջ 1-34:

Երիցյանց Ա. 1894, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս Ա, Թիֆլիս, 685 էջ:

Մարտիրոսյան Վ. 2001, Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 164-168:

Մարտիրոսյան Վ. 1974, Հայերի առևտրական գործունեությունը Քարթլ-Կախեթի թագավորությունում (XVIII դարի երկրորդ կես), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 65-71:

Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1955, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Թարգմանեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 346 էջ:

Бурнашев С. 1793a, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темуразовиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 38 с.

Бурнашев С. 1793b, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, 27 с.

Гюльденштедт И. 1809, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, из путешествия через Россию и по Кавказским горам в 1770-1773, СПб., Типография Императорской Академии наук, 394 с.

- Кавказская война: истоки и начало, 1770-1820 год, 2002, СПб., «Звезда», 552 с.**
- Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., 1901, Собрал и издал С. Н. Бурнашев, Под ред., А. А. Цагарели, СПб., Государственная типография, 64 с.**
- Путешествие Шардена по Закавказью, в 1672-1673 гг. 1902, Пер. Е. В. Бакутовой и Д. П. Косовича, Тифлис, Скоропечатная М. Мартиросянца, 301 с.**
- Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. 2008, Армяне в Грузии (с древних времен до сегодняшнего дня), Тбилиси, Национальная Академия Грузии, 270 с.**
- Цабаев В. 1971, По Военно-Грузинской дороге, Орджоникидзе, Тип. Управления по печати при Совете Министров СО АССР, 123 с.**
- Энциклопедический словарь 1897, Под ред. проф. И. Е. Андреевского. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, т. 20, СПб., Тип. Московского университета, 480 с.**
- Allen W. D. 1932, A History of the Georgian People, London, Kegan Paul, 429 pp.**
- Merkvikadze D., Mkhitarayan G. 2017/2018, S. Burnashev's Compositions as the Source for the History of the South Caucasus Region, - Georgian Source-Studies, XIX/XX, Tbilisi, pp. 151-154.**

Գոհար Մխիթարյան - պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ
արևելագիտության ինստիտուտ,
Քրիստոնյա Արևելքի բաժին, ավագ գիտաշխատող,
goharmkhitaryan7@gmail.com

**THE HISTORY OF EASTERN GEORGIA ACCORDING
TO STEPAN BURNASHEV'S WORK "THE PICTURE OF
GEORGIA OR THE DESCRIPTION OF THE POLITICAL
SITUATION OF THE KINGDOMS OF KARTLI-
KAKHETI"**

Keywords: *Kartli, Kakheti, The Kingdom of Imereti, Heraclius II, Stepan Burnashev, Georgians, Armenians, Russian sources.*

St. Burnashev's work "The Picture of Georgia or the description of the Political Situation of the Kingdoms of Kartli-Kakheti" is the most important source of information on political, socio-economic, and legal history, as well as ethnic and demographic profile of Georgia in the second half of the 18th century.

On the other hand, St. Burnashev's work is a unique source that provides us with relevant information directly related to the history of internal political developments occurred in Eastern Armenia, Georgia, Dagestan, and the whole region during the mentioned period of time. In addition, it contains specific data which can be important for Armenian studies, as well.

Thus, the source analyzes the remarkable relations between Heraclius II and the rulers of Dagestan, as well as the real balance of political forces in the context of regional developments.

It should be noted that St. Burnashev's work has an apparent scientific impact covering a wide range of issues. Many of them are focused on the history of Eastern Georgia, as well as Armenia, the Armenians and the peoples of the Caucasus.

**Gohar Mkhitaryan - PhD, Institute of Oriental Studies NAS
RA, Department of Christian Orient, Senior Researcher,
goharmkhitaryan7@gmail.com**